

Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya'da Medeniyetin Mekânsal Temsili

Ahmet Vedat Koçal*

Öz

Yerleşimler ile insan toplulukları arasında benzerlikler bulunduğu, bir başka deyişle, insanların varlıklarını, özelliklerini ve davranışlarını mekâna yansıttıkları ya da mekânın insanları temsil eden bir davranışsal dışavurum aracı ve simgesi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, yerleşim birimlerinin geçmişleri, toplulukların yerleşme süreçleri ve biçimleri, üzerlerinde yaşayan toplumların tarihlerinin ve dönüşümlerinin de izdüşümünü vermekte, böylece coğrafya ya da mekân, toplumların geçmişlerinin ve evrimlerinin izlenebildiği bir veri kaynağı olmaktadır. Mekân ile insan arasındaki bu karşılıklı belirleme ilişkisinin doğal etkenlerinden biri ve belki de ilki, üzerinde yaşanan alanların, coğrafi konum, iklim, topografya, su kaynakları ve diğer ekonomik varlıklar gibi fiziksel özellikleridir. Öte yandan, ırk, etnisite gibi kimlikler ile gelenek, din ve ideoloji gibi çeşitli kültürel davranışlar da mekânsal alana yansımakta, böylece mekân, medeniyete ilişkin temsilleri barındıran bir gözlem alanı olmaktadır. Günümüzde Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde bulunan kentler ve yakın civarları da Mezopotamya ve Anadolu medeniyetlerinin özelliklerini korumakta ve hatta sürdürmektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca süregelen modern kentleşme ve küreselleşme döneminde halen devam eden metropolleşme süreçleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerde de yerleşim alanlarının büyümesini ve böylece yeni kentleşme alanlarının oluşmasını sağlarken, eski şehir merkezlerini de, Avrupa'da "old town" olarak adlandırılan biçimde, tarihsel-kültürel turizme yönelik, geçmişin ziyaret edilebileceği mekânsal arşivler olarak yeniden gündeme getirmektedir. Bu çalışma, Güneydoğu Anadolu'da bulunan Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya kentlerinde bulunan eski şehir alanlarını, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinin mekânsal özelliklerini gösteren nitelikleri bakımından incelemek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Anadolu, Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Eski Şehir

*Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

E-posta: ahmetvedatk@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-3017-5832>

Geliş Tarihi:08.06.2022•Kabul Tarihi:24.07.2022

Spatial Representation of the Civilization in Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep and Antakya

Ahmet Vedat Koçal*

Abstract

It is known that there are similarities between settlements and human communities, in other words, people reflect their existence, characteristics and behaviors to the space, or that space is a behavioral expression tool and symbol that represents people. In this context, the past of the settlements, the settlement processes and forms of the communities give a projection of the histories and transformations of the societies living on them, thus, geography or space becomes a source of data from where the history and evolution of societies can be traced. One of the natural factors, and perhaps the first, of this mutual determination relationship between space and human being is the physical characteristics of the settlement areas such as geographical location, climate, topography, water resources and other economic assets. On the other hand, identities such as race and ethnicity and various cultural behaviors such as tradition, religion and ideology are also reflected in the spatial area, thus, the space becomes an observation area that contains the representations of civilization. Today, the cities in the Southeastern region of Turkey and their close vicinity preserve and even continue the characteristics of Mesopotamian and Anatolian civilizations. The modern urbanization process that have continued throughout the history of the Republic era and metropolitanization process which is still continuing in the globalization age, brings up the old city centers as spatial archives for historical-cultural tourism where the past can be visited, as it is called "old town" in Europe. This study was prepared to examine the old city areas of the cities in Southeastern Anatolia such as Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep and Antakya, in terms of their characteristics showing the spatial characteristics of Anatolian and Mesopotamian civilizations.

Keywords: Civilization, Anatolia, Mesopotamia, Southeastern Anatolia, Old City

*Res.Asst., Dicle University Faculty of Economics and Administrative Sciences.

E-mail: ahmetvedatk@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-3017-5832>

Received Date:08.06.2022•Accepted Date:24.07.2022

Şehir ve Medeniyet Dergisi *Journal of City and Civilization* ISSN: 1308-8386

<http://www.sehirmedeniyetdergisi.org>

Giriş

Medeniyet, en basit biçimde insan topluluklarının ekonomik, coğrafi, ırksal, etnik ve benzeri etkenler etrafında biçimlenen kültürel davranışları arasındaki benzerliklere göre kendilerine özgü kategorileri çerisinde ilişkiler kurması, bu kategoriler arasındaki farklılıklara göre de bölümlenmeleri şeklinde tanımlanabilir. Bu bakımdan, medeniyet, insan topluluklarının ortak ben algılarını ve ben-algıları arasındaki farklılıkları yansıtır (Davutoğlu, 1997). Medeniyet kavramı, zaman, kimlik, mekân, coğrafya ve ekonomi gibi çeşitli ölçütlere göre farklı tariflerle kullanılmaktadır. Örneğin, İlkçağ ve Ortaçağ medeniyetleri ya da modern uygarlık deyimlerinde olduğu gibi zaman ölçütüne göre tarihsel ilerlemeyi, Mısır, Helen, Roma, Pers, Arap, Hint ve Çin örneklerinde olduğu gibi etnik, dinsel ve kültürel ortaklıkları, Akdeniz, Avrupa, Asya, Latin Amerika medeniyetleri denilirken, farklı topluluklar arası etkileşimlerin coğrafi yayılımları, toplulukların yaşadıkları coğrafi ve iklimsel koşullara göre edindikleri üretim biçimlerine ve ilişkilerine dayalı ekonomik ölçüt etrafında tarımsal, tüccar, denizci, göçebe ve benzeri özelliklere atıfla kullanılabilir. Nihayet atlı, tekerlekli, yelkenli, buharlı ve kanatlı uygarlıklar şeklinde, teknolojik gelişimin tarihsel evrelerini temel alan bir kullanım biçimi de terminolojide ve literatürde yerini almıştır. Sonuç olarak, medeniyet, sınırları tarihsel, etnik, kültürel, coğrafi, ekonomik, teknolojik ve benzeri boyutları olan çok çeşitli belirleyiciler tarafından çizilen bir küresel kimlikler haritası olarak anlamlandırılabilir.

Tarihsel Temeller

Medeniyetler arası Çok Katmanlılık

Buzul çağının sonunda, buzulların kutuplara gerilemesi ile oluşan ılıman-orta kuşağın klimatolojik özellikleri, bu alanlarda yaşayan insan topluluklarına toprak üstünde yerleşme, yer üstü ve yeraltı kaynaklarını üretim için kullanma ve günümüze varan uygarlık tarihini meydana getirme fırsatı vermiştir. Özellikle su kaynakları bakımından yerleşime ve tarımsal üretime elverişli alanlarının genişlemesi, kutup ve ekvator civarında yaşayan topluluklarla karşılaştırıldığında, medeniyetlerin orta-ılıman kuşakta toplanmalarını sağlayan en belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Nitekim İlkçağ ve Ortaçağ boyunca geliştiği bilinen tüm uygarlıkların, Aztek-Maya-İnka uygarlıklarının Orta Amerika, Mısır-Helen-Roma-Arap-Avrupa uygarlıklarının Akdeniz, Pers-Hint-Çin medeniyetlerinin de

Orta ve Ön Asya çevrelerinde yerleşmiş olmaları, orta-ılıman kuşağa özgü coğrafi konumun, iklimsel ve topografik koşulların doğal sonucu ve göstergesidir.

Orta kuşağın insanların kalıcı yerleşimine, coğrafi hareketliliğine ve üretim faaliyetlerine uygun hale gelmesi ile ilk medeniyetlere evsahipliği yapan alanlardan biri de, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı ve uygarlık tarihi terminolojisinde “Mezopotamya” olarak adlandırılan coğrafya olmuştur. Prehistorik yerel medeniyetlerden sonra İlkçağ boyunca, Sümerler, Hititliler, Babililer, Asurlular ve Persler-Sasaniler gibi ilk imparatorluklar Mezopotamya’da ve Anadolu’da olmuşlar, doğuya ve batıya yayılan imparatorluklar kurarak antik medeniyetlerin bölge üstündeki egemenlik ve yerleşim sürekliliğinin sonraki halkaları olmuşlardır (De-deoğlu 2002, s. 7-9). Romalılar, Büyük İskender’in seferleri ile Helenler, ardından Ortaçağ boyunca Bizanslar, Araplar ve Türko-Mongol Asya kavimleri, Anadolu-Mezopotamya medeniyetler arası birikimine daha sonra katılan unsurlar olmuşlardır (Koçal, 2014a).

Prehistorik ve antik medeniyetlerin en sık yoğunlaştığı alanlardan biri olan Mezopotamya ve Anadolu havzasını, Çin, Hint ve Orta-Güney Amerika gibi diğer medeniyet coğrafyalarından farklı kılan temel özelliği, medeniyetler arası çeşitlilik ve medeniyetlerin tarihsel süreksizliğidir (Lewis 1996, s. 191). Örneğin, Hint, Çin, Aztek ve Maya gibi İlkçağ medeniyetleri, ırk ya da etnisite, inanç, kültür, siyasal egemenlik gibi unsurlar bakımından yakın geçmişe kadar devam eden bir süreklilik gösterebilmişler de, Mezopotamya ve Anadolu bölgeleri, bu alanlarda sürekli kesintilere, değişikliklere ve dolayısıyla çeşitliliklere uğramıştır. Bu tarihsel özelliği, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarını, Lewis’in (1996, s. 210), “ara medeniyet” diye adlandırdığı kavramla tanımlanabilecek biçimde medeniyetler arası bir geçişkenlik bölgesi hâline getirmiştir. Bu kapsamda, İlkçağ’dan Ortaçağ’a varan tarihsel süreç boyunca devam eden Pers-Helen savaşları-istilâları ve Büyük İskender’in Asya seferi ile meydana gelen medeniyetler arası etkileşimin ürünü olarak beliren Helenistik, ardından Emevî-Abbâsî Halifelikleri eliyle İslâm’ın yayılışı boyunca Arabesk-İslâmî, Cengiz’den başlayıp Selçuklu, Timur ve Osmanlı imparatorlukları sürekliliğinde Asyatik-Türkik, Bizans İmparatorluğu ve özellikle Haçlı Seferleri ile Bizantik-Latin-Avrupaî kültürün birbirlerini takip eden katılımları, prehistorik ve antik köklerle birleştiğinde, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarında günümüze kadar gelen medeniyetler arası çeşitliliğin tarihsel kaynaklarını oluşturmuştur.

Medeniyetler arası geçişkenliğine ve çeşitliliğine karşın, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası, tam da bu özelliğine dayalı çok boyutlu ve sürekli insan hareketlilikleri nedeniyle geniş merkezî siyasal yapıların ve otoritelerin oluşumuna da sahne olmuştur. Öyle ki, bu coğrafyada meydana gelen siyasal birlikler, Hıristiyan dünyasında asla meydana getirilememiştir (Lewis 1996, s. 182). Avrupa tarihinde gözlenemeyen ölçüde coğrafi boyutlarda merkezî imparatorlukların, daha İlkçağ'da bu coğrafyada ve birbirlerinin peşleri sıra kurulabilmiş ve varlıklarını modern çağa kadar devam ettirebilmiş olmaları, insan kitlelerinin coğrafya üstündeki süreklileşen hareketliliğinin sonucu ve göstergesidir.

Mezopotamya-Anadolu medeniyet havzasının prehistorik çağdan günümüze uzanan medeniyetler arası çeşitliliğine dair verilerin günümüzde halen edinilebildiği ve hatta görülebildiği kaynaklardan biri, yerleşim yerlerinin ve bu kapsamda kentlerin kültürel anlamda çok katmanlılığıdır. Kültürler arası bileşikliği ve çok katmanlılığı gösteren özellikleri halen koruyan çok sayıda arkeolojik alan, kalıntı ve yapı, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Gaziantep ve Hatay başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde ve bu kentlerin yakın bölgelerinde varlıklarını sürdürmektedir (Koçal, 2014b). Örneğin, Diyarbakır kent merkezinde Sur semtini çevreyelen surlar, yine Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde bulunan kale ve kaya mezarları, Mardin'de, Gırnavağ höyüğü olarak adlandırılan kalıntılar başta olmak üzere çok sayıda kazı alanı, Asur medeniyetinin bölgedeki uzun süreli varlığını ortaya koyarken, Diyarbakır-Mardin sınırında ve karayolu üstünde yer alan Zerkazan kalesi, yine Mardin kent merkezi yakınlarındaki Dara Antik kenti, Şanlıurfa kent merkezindeki kalede bulunan sütunlar, Gaziantep'teki Zeugma yerleşim alanı ve Septimus Severus köprüsü gibi çok sayıda daha yeni arkeolojik veriler ise, Roma medeniyetinin izlerini gösteren öncelikli örneklerden birkaçıdır.

Dinsellik

Toplumsal yapıda baskın olan unsur, şehre de damgasını vurur ve mekâna yansır. Dinsel inançların toplumsal kişiliğin oluşumunda belirleyici olduğu toplumlarda, kutsal mekânlar şehir yapılanmasında öne çıkar (Öztürk, 2021, s. 23). Dinsel inançların doğrudan veya dolaylı etkileriyle oluşan ya da biçimlenen şehirler, literatürde din merkezli (teo-centric) şehirler olarak tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Dinsel şehirlerin temel ve ortak özelliği, dinlerin toplumsal kültür ve davranış üstündeki etkilerinin, şehirlerin kuruluşunda ve gelişiminde belirleyici etken olmasıdır. Göçebelikten sabit yerleşime geçişte sosyalleşmeyi

sağlayan temel araçların kültürel değerler üzerinde üretimi (Bal, 2006, s. 40), bu kapsamda, belirli mekânlara dinsel anlam ve değer verilmesiyle meydana gelen özel yerleşimler, dinsel şehirlerin özünü oluşturmuştur. Özetle, dinsel şehir kavramı, yerleşimin, belirli mekânların dinsel inançlara ve geleneklere atıfla kutsal sayılmasına yönelik kültürel davranışlar etrafında gerçekleşmesiyle belirlenen bir kategoridir. Örneğin, Mısır'da Nil, Mezopotamya'da Dicle ve Fırat ve Hindistan'da İndus nehirlerinin havzaları boyunca ortaya çıkan ilk şehirler, tarımsal üretimin belirleyici etkisiyle birlikte, toplulukların, toplumsal ve ekonomik düzeni yöneten din adamı grubunun liderliğinde ve dolayısıyla mabet yapıları etrafında merkezleşmesiyle oluşmuştur (Özcan, 2018, s. 54). Bu kapsamda, Hindistan'da Budistlerin Ganj nehrinde vaftiz oldukları Benares veya Varanasi ile Irak'ta Şii Müslümanların ziyaret ettikleri Kербela, varlık sebepleri dinsel inançlara ve geleneklere dayalı şehirler sınıflandırmasının en bilinen örnekleri olarak verilebilir (Sjoberg, 2002, s.39, 43).

İlkçağ ve Ortaçağ medeniyetlerinin temel ve evrensel özelliği olan din merkezlilik, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarında da geçerli olmuş, prehistorik animistik ve antik çağa özgü çok tanrılı pagan dinleri takiben tek tanrılı dinler, Anadolu ve Mezopotamya medeniyet havzasının öncelikli kültürel ve dolayısıyla mekânsal belirleyicileri olmuş, bu çerçevede, şehirlerin büyük dinsel mabetler etrafında merkezleşme şeklinde yapılaşmaları, çağlar boyunca süreklilik gösteren bir gelenek hâlini almıştır. Ziggurat, akropoller, sunaklar, havra-sinagog, kilise ve camiilerin neredeyse her yerde ve her zaman şehirlerin merkezî noktaları olmaları, dinsel inançların, insanların ve yöneticilerin yerleşme davranışının odağındaki yerini ve etkisini göstermektedir. Nitekim son yıllarda, özellikle Şanlıurfa civarında gerçekleştirilen kazılarla ortaya çıkarılan ve köklerinin neolitik öncesine kadar uzandığı saptanan Göbeklitepe ve Karahantepe gibi arkeolojik sitelerden elde edilen veriler, dinsel inanç sistemlerinin ve dolayısıyla tapınakların, yerleşimin sonucu ve ürünü olduğuna dair geleneksel yaklaşıma karşı mistik inanç ve tapınma davranışının, insanlığın sabit yerleşme faaliyetinin öncelikli gerekçesi olabileceği önermesini güçlendirmektedir.

Günümüzde, Diyarbakır'da merkez Sur ilçesinde bulunan eski şehir alanı, Arap-İslâm egemenliği öncesinde bir pagan tapınağı olup sonra kiliseye ve Emevilerce camiye dönüştürülen Ulu Camii, Şanlıurfa'da da, merkez Eyyübiye ilçesi sınırlarında kalan eski şehir alanı, tıpkı Diyarbakır'daki benzeri gibi eskiden bir kilise olup sonradan Araplarca camiye dönüştürülen Halil İbrahim Camii ve

günümüzde Balıklıgöl diye adlandırılan dinsel mekânlar ve yapılar merkezinde yerleşmiştir. Mardin de, dinsel amaçlı yapıların ve mekânların şehirlerin oluşumunda ve gelişimindeki belirleyici yerinin ve etkisinin, sadece Güneydoğu Anadolu'da değil, dünyada en çarpıcı boyutlarıyla gözlemlendiği şehirlerin başında gelmektedir. Hıristiyanlığın en erken mezheplerinden ve cemaatlerinden biri olan Süryanî inancında ve kültürel geleneğinde, “kullar dağı” anlamında dinsel kutsallık atfedilerek kullanılan ve günümüzde Mardin Midyat merkezli bir bölgeyi ifade eden “Tur Abdin” deyimini (Özmen, 2006, s. 161-163), mekân, şehir ve din arasındaki kültürel ilişkiselliği ve bütünlüğü gösteren en belirgin örneklerden biridir. Bununla birlikte, Mardin şehir merkezi, özellikle Midyat ve Nusaybin başta olmak üzere, yakın civardaki diğer kasaba ve köylerde başta Süryani, Ermeni ve Keldani gibi Hıristiyan gruplara ait kiliselerin, Arap-İslâm ve Artuklu-Osmanlı yapısı camilerinin ve diğer mabetlerin bir arada ve mahallelerin merkezinde bulunmaları, toplumsal yapı ve kültür ile kentsel yapılaşma ve yaşayış arasındaki bağıntının bir başka göstergesi niteliğindedir.

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde bulunan eski şehirler, Emevî ve Abbasî imparatorluklarının egemenliğinde Arap-İslâm medeniyetinin etki alanına girdikten sonra, başlıca ve erken örnekleri Medine, Şam, Bağdat, Kûfe ve Kahire'de görülen Arap-İslâm şehri modelinin (Aslan ve Koçal, 2019) tipik özelliklerini edinmişlerdir. Din merkezli diğer topluluklarda olduğu gibi Müslümanlarda da İslâm inancının ilkeleri, kuralları ve günlük yaşam tarzları, mekânı ve şehri belirlediğinden kendine özgü bir dinsel şehir modeli meydana getirmiş, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı şehirlerin buna göre yeniden biçimlenmesine sebep olmuştur. Bu kapsamda dinin antik Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinde de toplumsal örgütlenmenin ve şehirleşmenin merkezinde yer alışı, önceki inançların yerini İslâm'ın ikamesi ile korunmuş, şehrin dinsel niteliği sürdürülmüştür. Böylece, şehirlerin karakterleri, coğrafyalarından ve iklimlerinden kaynaklanan koşullar ile geçmişlerinden gelen özellikleriyle birlikte Arap-İslâm medeniyetinin getirileri, şehirleri yeniden yapılandırmış ve biçimlendirmiştir. Örneğin, İslâm öncesi mabetler camiye dönüştürülürken, diğer yandan da antik çağda Pers, Roma ve Helen seferleri ve istilâları ile Ortaçağ'da Haçlı seferleri boyunca olduğu gibi şehirlerin aynı zamanda garnizonlar, kaleler ve lojistik üsler oluşu, bu kez de İslâm'ın askerî yolla yayılması anlamında cihad-fetih savaşlarına yönelik bir süreklilik göstermiştir. Antik şehir modeli ile İslâm ve imparatorluk şehri modellerinin içiçe geçmesiyle, bu medeniyetler aynı mekânlarda birleşerek yeni bir şehir modeli üretmişlerdir.

Emevî ve Abbasî imparatorluklarının Arap-İslâm medeniyeti merkezli etkileri, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine geçişi ile önemli dönüşümler göstermiş, Beylerbeyliği ünvanı ile hükümet ve eyalet merkezi işlevine sahip olan Diyarbakır başta olmak üzere bölge şehirleri, Arap-İslâm şehrinin dinsel kalıpları dışında, Osmanlı'nın İstanbul'un fethi ile Bizans mirasının da katılması ile oluşan imparatorluk ya da Osmanlı şehri modelinin daha geniş ve çeşitlilik içeren yapısına varmışlardır. Osmanlı egemenliği ile Türk-İslâm medeniyetinin etki alanına giren şehirlerde, Selçuklu İmparatorluğu tarafından Semerkand, Buhara, Merv gibi Orta Asya şehirlerinden Anadolu'ya taşınan Türk-İslâm şehri tipin-intemel özelliklerine uygun olarak, genellikle Ulu Camii olarak adlandırılan, şehrin en büyük camiisinin odağında yer aldığı ve onun etrafında alışveriş için bedesten, eğitim için medrese, tedavi için şifahane, çeşitli kentsel ve toplumsal hizmetler için vakıflar gibi yapılardan oluşan bir yerleşkeyi ifade eden külliye merkezli (Ateş, 2017, s. 155) ve millet sistemi kapsamında etno-kültürel toplulukların dinsel aidiyetlerine özgülenerak oluşturulmuş mahalle sistemi etrafında bir imar-inşa ve şehirleşme faaliyeti gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, özellikle Diyarbakır'da ve Mardin'de eski şehir bölgelerinde gözlemlendiği üzere her bir mahalle, kendi topluluğunun inancına ait mabet etrafında yapılaşmış ve diğerlerinden ayrılmıştır.

Fiziksel-Coğrafi Temeller

Tarıma Elverişlilik

Uygarlığın özel bir birimi olarak kent, birkaç büyük nehir vadisinde gelişmiştir: Nil, Dicle-Fırat, İndus, Hwang Ho (Mumford, 2007, s. 75). Yerleşimin öncelikli ihtiyacı olarak hem içme suyuna hem de tarımsal su kaynaklarına ve sulanabilir tarım alanlarına yakınlık, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin coğrafi konumunu belirleyen temel etkenlerden bir başkası olmuştur. Eski şehirlerin Diyarbakır'da Dicle nehriyle sulanan ve şehrin adıyla anılan ovaya ya da günümüzdeki adlandırması ile Hevsel Bahçeleri'ne (Görsel 1), Urfa'da Fırat nehrinin suladığı Harran ve Mardin'de her iki nehrin aktığı Kızıltepe ovalarına bakan (Görsel 2) hakim tepeler üstünde kurulmuş olmaları, askerî açıdan savunulabilirlik ihtiyacıyla birlikte, sulanabilir ve işlenebilir topraklara yakınlığın da antik medeniyetlerin yerleşim yerlerini seçmelerinde önemli bir belirleyen olduğunu göstermektedir.

Görsel 1. Diyarbakır eski şehir, surlar ve Hevsel Bahçeleri

Kaynak: (ankahaber, 2015) <https://www.ankahaber.com.tr/kultur-sanat/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-unesco-dunya-miras-listesi-girdi-b7499.html>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Görsel 2. Mardin eski şehirden Kızıltepe ovası

Kaynak: <http://aroundtheworldwithbengi.blogspot.com/2012/03/mardin-konuk-yazar-nilgun-mazcoqlunun.html>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Savunmaya Elverişlilik

Güneydoğu Anadolu, “berekatli hilâl” diye anılan, Fırat ve Dicle nehirlerinin geniş ve uzun güzergâhları boyunca sulanan verimli geniş ovaları, diğer yandan İç Asya'dan ve Hindistan'dan gelip Avrupa'ya ulaşan kara ticaret yolları üstünde bulunan konumu nedeniyle, tarih boyunca, Hitit-Mısır, Helen-Pers, Roma-Arap-İslâm, Bizans-Selçuklu, Moğol-Selçuklu, Haçlı-Selçuklu, Osmanlı-Safevî gibi

imparatorluklar arasında, medeniyetler arası egemenlik rekabetinin ve dolayısıyla askerî çatışmaların, sefer ve istilâların sürekliliğine sahne olmuştur. Bu durum, bölgede bulunan şehirlerin yerleşim yerlerinin seçimini ve imarını, öncelikli düzeyde savunma, lojistik, birlik barındırma, gıda ve su kaynakları gibi savunma temelli askerî gerekliliklere uygun yönlerde belirlemiştir. Bu nedenledir ki, Mezopotamya ve Mısır'da kentler, genellikle, güvenlik ve savunma için yüksek düzlüklerde kurulmuştur (Mumford, 2007, s. 89). Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Gaziantep örneklerinde de eski şehirler, istilâcı askerî hareketliliği önlemeye dönük amaçlarla, özellikle kayalık yamaçlara sahip yükselti yerlere yerleşmiş, ayrıca surlarla çevrilerek kale-şehirler olarak korunma altına alınmış, özetle, şehirleşmede, savunma olanakları öncelikle dikkate alınmıştır. Özellikle Diyarbakır'da, eski şehrin tamamının ovaya bakan bir yükselti üstünde yerleşerek surlarla çevrilmesi (Görsel 3), Mardin'de ve Urfa'da ise, eski şehirlerin bütünüyle kayalık bir dağın tepesine inşa edilmiş kalenin yamacında yerleşmiş olmaları (Görsel 4 ve 5), bu duruma iyi birer örnektir.

Görsel 3. Diyarbakır surları ve Dicle nehri ile sulanan tarım alanları

Kaynak: <http://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/en/efes-diyarbakir-kalesi-ve-heusel-bahceleri-unesco-dunya-miras-listesinde/>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Görsel 4. Mardin kalesi ve eski şehir

Kaynak: <https://www.neredekal.com/blog/efsanelerle-dolu-mardin-kalesi/>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Görsel 5. Urfa kalesi ve eski şehir (Eyyübiye)

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=SLYD3SU1Ep0>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Ekonomik Temeller

Ticaret Merkezilik

İç Asya'dan ve Hindistan'dan gelip Ön-Asya ve Basra körfezi üzerinden Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya ulaşan İpek ve Baharat yolları gibi antik kara ticaret yollarının üzerinden geçmesi, Mezopotamya-Anadolu coğrafyasındaki şehirleri, bu güzergâhlar üzerinde hareket eden kervan kabilelerinin durak ve ticaret merkezi kılmıştır. Nitekim şehir anlamına gelen sözcüklerin, Farsça'da “bazaar” ve Kürtçe

“bajare” şeklindeki söylenişlerindeki benzerlik, doğrudan bu ekonomik özelliklerle ilgilidir.

Antik çağ ve Ortaçağ şehirlerinin evrensel özelliği olan Pazar yeri (agora) merkezilik (Mumford, 2007, s. 186; Pirenne, 2014, s. 54), Anadolu ve Mezopotamya şehirlerinin de kurucu unsuru olmuş, aşağıda değinileceği gibi çarşılar, hanlar ve kervansaraylar, şehirlerin merkezinde inşa edilerek şehirlerin ekonomik odaklarını meydana getirmişlerdir.

Yerel Ticaret, Zanaat ve İmalât

Arap-İslâm ve Türk-İslâm imparatorluklarında, Müslüman olmayanların yönetici, askerî ve bürokratik örgütlenmelere katılma olanağından yoksun oluşları, Ermeniler ve Süryaniler başta olmak üzere, yerel gayrimüslim toplulukları, ticaret, zanaat ve imalatla uğraşmaya itmiş, genellikle sarraflık, kuyumculuk, tüccarlık, el sanatları, dokumacılık, inşaatçılık ve mimarlık gibi işler yapan gayrimüslim ailelere ait ticarethaneler, çarşılarda çoğunluğu oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi karşılığında askerlikten muafiyet olanağı, bu topluluklar üretici grup olan erkeklerin uzun süre orduda bulunmasından ve sürekli savaşa katılmasından kaynaklanan kayıplara uğramaktan korumuş, kuşaktan kuşağa aktarılabilir ticarîs ürekliliği sağlamıştır. Bu durum ve özellikle Osmanlı'nın gerileme ve dağılma dönemlerinde üç kıtaya yayılan ve süreklileşen savaş ortamı, Müslümanlar aleyhine bir ekonomik eşitsiz ortam oluşturmuş, giderek şehirlerde gayrimüslim toplulukların ekonomik egemenliğine varmıştır. Diyarbakır, Urfa ve Gaziantep'te Ermeniler, Mardin'de Süryaniler, ekonomik ve dolayısıyla toplumsal seçkinliği ellerinde bulduran öncelikli gruplar olmuşlardır.

Tarım

Esasen savunma için inşa edilen duvarlar, şehirle köyü ekonomik, toplumsal, işlevsel ve özellikle etno-kültürel bakımlardan da birbirlerinden ayırmışlardır. Yukarıda değinildiği üzere, şehre özgü ticaret, zanaat ve imalat işlerini egemenliğinde bulduran tüccar kesim, çoğunlukla gayrimüslim iken, kırsal nüfus ise, ağırlıkla Müslümanlardan, özellikle Kürtlerden oluşmuştur. Bu durum, gayrimüslim mabetlerinin şehirlere kıyasla kırsalda çok daha azgörülmesini ve var olanların da günümüze pek az kalıntılarının kalabilmiş olmasını açıklamaktadır. Böylelikle duvarlar, şehri sadece askerî tehditlerden değil aynı zamanda köylülerin

şehirle kalıcı ve yapısal bağlar kurmasını da engelleyen bir etno-kültürel bariyer işlevi de görmüştür. Bununla birlikte, tahıl ve hububat gibi gıdalar başta olmak üzere, kırsalda üretilen tarımsal ürünler, şehirlerde periyodik zamanlarda kurulanpazar yerlerinde ya da dönemsel panayırarda satılmıştır. Köylerin şehirlerin beslenme ve tüketim ihtiyacını karşılaması, ürettiği ekonomik ağ üzerinden, köylerle şehirler arasında karşılıklı bağımlılıklar meydana getirmiştir.

Öte yandan, şehirler, Bizans İmparatorluğu'nun feodal toprak rejimi pronioia ile onun mirasını devralıp sürdüren Selçuklu ikta ve Osmanlı tumar sistemlerinin tarihsel sürekliliği boyunca, kırsalda üretilen tarımsal artı-ürünün vergi olarak merkezî hazineye aktarımında aracı rolü oynamış, eyalet/beylerbeyliği ve sancakgibi yönetsel kademeler ve askerî birliklerin sevk ve idare edildiği garnizonlar, siyasal merkezle taşra ve kırsal arasında ekonomik ve bürokratik bir köprü işlevi görmüşlerdir. Şehirler, ekonomik bakımdan bürokratik ve ticarî merkezler olurken, şehir duvarlarının dışında kalan köyler, tarım ve hayvancılığın toprağa ve bedensel emeğe dayalı ilkel ekonomisine terk edilmişlerdir. Bu da özellikle modernleşme sürecinde şehirlerdeki toplumsal ve kültürel gelişmelere rağmen kırsaldaki durağanlığın ve modernleşmeye karşı geleneksel direncin maddî altyapısını oluşturmuştur.

Mimarî Temeller

Dinsel Mimarî

Antik çağ ve Ortaçağ şehirlerinin tipik ve ortak özelliği olan tapınak-mabet merkezlilik, Anadolu-Mezopotamya medeniyetlerinde de geçerli olmuştur. Zikir, sinagog, kilise, mescit-camii ve külliye gibi dinsel yapılar, mahallelerin ve genel olarak şehrin fiziksel merkezini oluşturmuştur. Bu bağlamda, özellikle camii ve kilise gibi dinsel yapılar ve onları yöneten dinsel liderler, ibadet hizmetlerinden önce yerel etno-kültürel grupların cemaat-mahalle ilişkisi odaklı toplumsal örgütlenmesinin de merkezi olma işlevini yürütmüşlerdir.

Merkezî ve yerel yöneticiler, devletlerin egemenliklerinin sembolleri olmak üzere adlarıyla anılan külliyeler, camiiler, medreseler ve vakıflar, gayrimüslim yerel cemaatler de kiliseler ve manastırlar inşa etmişlerdir. Böylece dinsel yapılar, kamusal ve sivil mimarînin ortak odağını ve uğraşısını oluşturmuştur. Özellikle Diyarbakır ve Mardin eski şehirleri, bu iki temel kaynağa dayalı dinsel mimarî kültürünün çeşitli ve zengin örneklerini barındırmaktadırlar. Örneğin, Tuncer (2002), Osmanlı döneminde, Diyarbakır'da sekizi Ermeni, altısı Süryanî, beşi Nasturî,

ikisi Rum, biri Keldanî olmak üzere en az yirmi iki kilisenin var olduğunu aktarmakta, Beysanoğlu da (1998, s. 130-133), günümüze ulaşamayan en az on üç kilisenin isimlerini saymakta, günümüzde sadece Meryem Ana Süryanî Kadîm, OrtodoksSurp Sarkis ve Surp Giregos ile Katolik Saint George kiliseleri varlıklarını sürdürmektedir (Aykal, 2013, s. 328). Şehir merkezi ve Midyat ilçesi başta olmak üzere, Mardin civarı ise, Süryanî inanç geleneğinde kutsal bir alan olarak kabul edilmesi itibarıyla şehirden köye her düzeyde yerleşim birimlerinde mabet ve dinsel mekânların yoğunlaştığı özel bir bölge olmuştur (Akyüz, 1998; Elyiğit, 2020). Bunlardan Deyrulzafaran manastırı ve içindeki Mor Hananyo Kilisesi, Doğu Hıristiyanlığı diye adlandırılan Süryanî inancının ve topluluğunun en üst düzey dinsel kurumu olan patrikliği bünyesinde barındırmış (Özcoşar, 2018; Ocakçı, 2010) ve halen metropolitlik düzeyinde dinsel hizmeti ve temsili sürdürmektedir. Başta kiliseler olmak üzere birçok İslâm öncesi dinsel yapı, Diyarbakır'da, Mardin'de, Gaziantep'te ve özellikle Urfa'da örnekleri sıklıkla gözlemlendiği üzere, Arap-İslâm ve Osmanlı imparatorlukları sürecinde camiye dönüştürülmüştür (Yılmaz ve Eroğlu, 2013). Diyarbakır'da ve Mardin'deki Ulu Camii'ler, Urfa'da Balıklıgöl diye adlandırılan Halil'ür Rahman Camii, Gaziantep'te Kurtuluş Camii, bu kategorinin en önemli örnekleridir. Osmanlı döneminde Türk-İslâm medeniyetinin etkilerinin de katılmasıyla, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin dinsel mimarîsi, giderek coğrafyanın geleneksel etno-kültürel mozağini yansıtan çok katmanlı yapılar haline gelmiştir.

Askerî Mimarî

Savaş insanlık tarihi kadar eski olduğu gibi kale inşası da neredeyse savaş kadar eskidir. Tarihte insanlığın inşa ettiği ilk yapılar, koruma duvarları olmuştur (Pirrenne, 2012, s.48). Yukarıda değinildiği üzere, en eski medeniyet sahalarından biri ve ekonomik kaynakları bakımından tarihi boyunca egemenlik çatışmalarına sahne olan Güneydoğu Anadolu-Mezopotamya coğrafyasında bulunan şehirlerin yerleşim yerleri bu savunma arayışının etkisi altında belirlenmiş ve şehirler bu önceliğe göre imar edilmişlerdir. İlkçağ'ın erken dönemlerinden başlayarak toprak ve ticaret yolları üstündeki egemenliği ve denetimi elde etme ve sürdürme çabası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerin savunmaya elverişli yükseltilere yerleşimi ile yollar ve nehirler boyunca müstahkem mevkiiler ve garnizonlar inşasının temel gerekçesini oluşturmuştur. Bu kapsamda Roma İmparatorluğu, doğu sınırlarını başta Sasanilerinki olmak üzere akınlara karşı korumak için Fırat nehri

boyunca, Hasankeyf, Dara gibi müstahkem alanlarda lejyonlar yerleştirdiği kaleler inşa etmiştir (Söyler, 2019; Yıldırım, 2013). Bu kalelerden üçü günümüzde, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin kent merkezlerinde varlıklarını korumaktadırlar. Varlığını birkaç burç ve duvar dışında neredeyse bütünüyle koruyan Diyarbakır Kalesi (Köse, 1997), bu yapılar içerisinde en eski olanıdır (Görsel 6). Yazılı veriler ışığında, Diyarbakır'daki eski şehrin bulunduğu alanı çevreleyen surların, MS. 324-337 yılında İmparator Büyük Constantinus döneminde inşa edildiği biliniyorsa da (Boran ve Aykaç, 2019, s. 274), tarihsel anlatılar, ilk şehir duvarlarının çok daha eski tarihlerde, Roma egemenliği öncesinde, milattan önce yaklaşık 2000'li yıllardan, Hurriler zamanından beri var olduğunu doğrulamaktadır (Söyler, 2019, s. 43). Diyarbakır surları üstünde bulunan Asur, Roma, Bizans, Yunan, Latin, Mervanî, Abbasî, Osmanlı dillerinde yazılı kitabeler ve kabartmalar (Boran, 2011, s. 84-85; Değertekin, 2006; Parla, 2005), şehrin tarihiyle birlikte, Diyarbakır kalesinin geçmişi konusunda da bilgi vermektedir.

İlk inşa tarihine dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Süryanî dilinde “tek kale” anlamına gelen “Marde” sözcüğünün, ilk kez 4. yüzyılda bir Romalı tarihçi tarafından aktarılmış olması itibarıyla, Roma öncesi geçmişe kökenlenmesi olası Mardin kalesi de, yüksekliği doğuda 1200, batıda 1800 metreye varan ve şehre hakim en yüksek tepenin doruğunda kurulmuş, eski şehir, bu tepenin yamacı boyunca yerleşmiştir (Gürhan, 2015, s. 222) (Görsel 7). Romalılar tarafından yapılan Urfa Kalesi de, Diyarbakır ve Mardin'de olduğu gibi şehre hakim bir tepe üstünde inşa edilmiş, eski şehir, bu tepenin yamaçlarından aşağıya doğru yerleşmiştir (Görsel 8).

Görsel 6. Diyarbakır surları

Kaynak: <http://www.gezenek.com/mekan/diyarbakir-surlari-238>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Görsel 7. Mardin Kalesi ve eski şehir

Kaynak: <https://www.milliyet.com.tr/tatil/mardin-kalesi-mardinin-neresindedir-tarihi-kalenin-ozellikleri-ve-hikayesi-6314624>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Görsel 8. Urfa Kalesi

Kaynak: <https://www.investsanliurfa.com/sanliurfa/urfa-kalesi--428>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.

Sivil Mimarî

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde konut başta olmak üzere, sivil mimarî, bölgenin coğrafî, jeolojik ve iklimsel özellikleri tarafından belirlenmiştir. Bu kapsamda, sivil mimarînin temel yapı unsuru, çevredeki kaynaklardan elde edilen yöresel taşlar olmuştur. Diyarbakır'da, Karacadağ'ın püskürttüğü volkanik kayaç bazalt (Erçin Kahveci ve Kadayıfçı, 2013, s. 57; Kahveci, 2008),

Urfa'da Urfa taşı (Öztürk Tel, 2021), Mardin'de kireçtaşı (Önenç vd., 2006; Gürdal vd., 2011) ya da Midyat taşı (Şahin vd., 2013), sadece bir yapı unsuru olarak kullanılmakla kalmamış, aynı zamanda bu şehirlerin görünümüne hakim olduğu gözlenen renkleri de vermiştir.

Öte yandan, iklim koşullarının sivil mimarî, özellikle konut bakımından bir başka belirleyici etkisi, yaz aylarındaki yüksek sıcaklığa karşı bir önlem olarak dar sokaklar ile bu sokaklar boyunca bitişik nizam ve avlulu ya da bahçeli evlerin inşasının tercih edilmiş olmasıdır. Bu kapsamda, evlerin cephesinin sokağa değil içindeki avluya-bahçeye bakması ile yaz mevsiminde güneşten, kışın da rüzgârdan korunma amacıyla cephenin olabildiğince küçük olması gözetilerek komşu binalarla bitişik inşa, eski şehrin hakim konut tipi olmuştur (Ergin Oruç, 2017).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde sivil mimarinin bir başka ortak özelliği, bina estetiği amacıyla el sanatlarının yoğun biçimde kullanılmış olmasıdır. Özellikle Mardin'de sıklıkla gözlenen taş oymacılığı geleneği ile kakma yöntemi (Yeşilbaş, 2020), Diyarbakır'da hakim bir mimarî üslup olarak taş ya da ahşap üstüne işlenmiş geometrik ve çeşitli görsel figürlerle ve sembollerle gerçekleştirilen süslemeler (Yarış, 2020), konut mimarisinin yaygın bir özelliği ve unsuru olmuştur.

Ticarî Mimarî

İpek ve Baharat yolları üstünde medeniyetler arası kara ticaretini yürüten büyük kabilelerin konaklama, alışveriş ve diğer ihtiyaçlarına yönelik talepleri, şehirlerde pazar yeri, kervansaray, han, bedesten ve hamam başta olmak üzere ticarî nitelikli bir mimarî ürettiği. Diyarbakır'da, varlıklarını günümüzde de koruyan ve turistik amaçlarla kullanılan Deliller ya da HüsrevPaşa Hanı, Hasan Paşı Hanı ve Sülüklü Han ya da Kazancılar Hanı (Kazancı, 2014; Yeşilbaş, 2015), Urfa'da yineturistik ve ticarî hizmet vermeye devam eden Gümrük ve Barutçu Hanları başta olmak üzere birçok han, Mardin'de Surur Hanı, Artuklu Kervansarayı, Gaziantep'te Buğday, Gümrük, Kürkçü, Şire, Tütün Hanları gibi kervan ulaşımına ve ticaretine yönelik çok sayıda ticaret amaçlı yapı örneği, bölge şehirlerinde, medeniyetler arası kara ticaret yolları üstündeki konumdan kaynaklanan ticarî faaliyetin mekânsal yansımalarını oluşturmaktadır. Bu yapıların, külliyeler ve ulu camiiler gibi, eski şehirlerin merkezî alanlarında inşa edilmiş olmaları, Ortaçağ şehrinin ve özellikle Şam, Bağdat ve Kûfe gibi başat örnekleriyle, Arap-İslâm şehirlerinin tipik özelliklerinden biri olan pazar odaklılığı (Hizmetli, 2012) örnelemektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde, ticarî mimarînin bir başka hakim unsuru, karasal iklim koşullarına karşı bir önlem olarak, çarşıların dar caddeler boyunca uzanışı ile alışveriş mekânlarının güneşten korunmasını sağlayan bedesten ve kapalı çarşı modeli , özellikle yaz aylarındaki yüksek sıcaklık düzeyine karşı esnaflar, müşteriler ve ayrıca turizm açısından önemli bir imkân sunmaya günümüzde de devam etmektedir.

Sosyo-Kültürel Temeller

Çok Kimliklilik

Mezopotamya medeniyetinin, yukarıda değinilen tarihsel, coğrafi ve ekonomik özelliklerine bağlı olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan eski şehirlerin toplumsal yapısı, etno-kültürel çoğulluk, bir başka deyişle, geleneksel imparatorluk kozmopolitliği tarafından belirlenmiştir. Bu durum, özellikle İslâmcı duyarlılık taşıyan söylemlerde ve metinlerde barışçıl bir birarada yaşama ortamı olarak değerlendirilmekte ve sunulmakta ise de, pratikte, birbirlerinden özellikle mahalleler üzerinden mekânsal bakımdan ayrılmış, bölünmüş (segmenter), çarşı-pazar dışında, etno-kültürel gruplar arasında, evlenme başta olmak üzere geçişkenliğin ve hatta ilişkiseliliğin çok güçlü geleneksel değerlerle sınırlandığı ve denetim altına alındığı bir günlük yaşayış gerçekliğinden söz etmek daha uygundur. Bu çerçevede, Osmanlı dönemi boyunca, millet sistemine uygun biçimde Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmış bir yapı içerisinde Müslüman bürokrasinin ve eşrafın yanında, Diyarbakır'da, Urfa'da ve Antep'te Ermenilerin, Mardin'de ise Süryanîlerin (Küçük, 2008; Özcoşar, 2013) şehrin önde gelen gayrimüslim toplulukları oldukları genel bir sınıflandırmadan söz etmek mümkün ise de, ayrıntıda İslâm öncesine uzanan erken dönemlerden itibaren çok daha çeşitli bir yapı ile karşılaşmaktadır. Örneğin, Diyarbakır'da, Arap-İslâm egemenliğinden önce, güneşe tapan animistik (şemsi), yahudi ve beş ayrı mezhebi ile (Gregoryen, Ortodoks ve Katolik Ermeniler, Ortodoks Rumlar, Süryanî Kadîm Yakubîler) Hıristiyan toplulukların yaşamış oldukları, bıraktıkları yapılar sayesinde bilinmektedir (Beysanoğlu, 1992, s. 77). Klasik Osmanlı döneminde ise Evliya Çelebi (2001, s. 40), Seyahatname'sinde şehrin toplumsal yapısına ilişkin gözlemlerini aktarırken Kürt, Türk, Arap, Acem, Ermeni ve Rum nüfusundan ve dillerinin konuşulmakta olduğundan söz eder. Hıristiyan topluluklar dışında, 1848 yılında şehri ziyaret eden Yahudi gezgin Haşeni, şehirde 250

Yahudî ailenin yaşamakta olduğunu aktarmıştır (Bali, 1999, s. 368). 1950’de en az 500 hanelik bir topluluğa sahip Süryanî nüfusu ise, 1979 tarihli bir kaynağa göre 150-200 hane civarına inmiştir (Aslan, 1979, s. 82-83).

Günümüzde bu yapı, özellikle son yıllarda giderek popülerleştiği gözlenen tarih, kültür ve inanç turizmi temalı söylemlerde ve literatürde, her ne kadar “çokkültürlülük, çok dinlilik-çok dillilik” ve “bir arada yaşama” gibi yorumlanmakta ise de (Koçal, 2016), çoğulculuğun dayandığı toplumsal grupların modernleşmeyle birlikte sürekli erimesine bağlı olarak, bölgede etno-kültürel durumun “homojen” ve hatta “tekelci” bir niteliğe dönüştüğünün açıkça gözlenir olduğu mevcut ortamda çokkültürlülük söylemi, yaşanan gerçekle karşılaştırıldığında, tartışılır hale gelmektedir (Öztürk, 2013, s. 70-71).

Mahalle Yapısı

Özünü Anadolu-Bizans-Mezopotamya medeniyetlerinin kozmopolit sürekliliğinden alan Osmanlı millet rejimi, kendisinden önce olduğu gibi, şehirlerin sosyolojik ve dolayısıyla fiziksel yapısında, yerel yönetim bürokrasisinin, dolayısıyla toplumsal hiyerarşide Müslümanların tekeline karşılık, ekonomik ve dolayısıyla toplumsal seçkinliğin ise gayrimüslimlerin elinde bulunduğu ikili bir yapı üretmiş, bu etno-kültürel bölünmenin mekânsal yansıması olarak Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada, fakat birbirleriyle kalıcı etkileşimler kurmaksızın yaşadıkları ayrı cemaatler olarak, ayrılmış birimlerde yerleşip yaşadıkları *mahalle* yapılanması oluşmuştur. Örneğin, etno-kültürel çeşitliliğin azalmaya başladığı Osmanlı modernleşmesi sürecinin geç dönemlerinde bile, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarına tarihlenen Şeriyye sicilleri, Diyarbekir’de, Müslümanlarla gayrimüslimlerin yerleştikleri 42 mahallenin varlığını kayıt altına almıştır (Şimşek, 2013 s. 47). Yerel ağızda “gâvur mahallesi” adıyla anılan ve yoğunlukla Ermenilerin yerleştikleri Hançepek mahallesi (Çelik, 2010), bu tür yapılaşmaların iyi bir örneğidir. Bu çokkimlikli geleneksel yerleşim tipi, özellikle 1915’de Ermenilerin tehcirinden itibaren azalmaya ve giderek yok olmaya yüz tutmuş, Cumhuriyet tarihi boyunca süren kimlik göçü yoluyla etno-kültürel grupların nüfuslarının neredeyse yok olma düzeyine gelmesi ile, şehirlerin toplumsal yapısı da etnik bakımdan homojenleşme sürecine girmiştir. Yine de, şehir mekânının, etno-kültürel aidiyete ve özellikle dinsel cemaate göre dağılımına dayalı bu geleceği sürdürmüş, etno-kültürel kimliklere atıfla anılan bu mahalleler, nüfuslarıyla değilse bile, mimarî varlıklarıyla günümüze dek ulaşmışlardır.

Sonuç

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kentlerde bulunan eski şehirler, üstünde yerleştikleri coğrafyanın fiziksel, iklimsel, tarihsel, ekonomik, kültürel ve toplumsal özelliklerinin ürettiği çok çeşitli etkenlerle oluşmuş ve biçimlenmişlerdir. Tarihsel bakımdan, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarının antik çağ ve Ortaçağ imparatorlukları arasındaki sürekli egemenlik rekabetinin konusu ve dolayısıyla askerî sefer ve istilâların hedefi olmuşluğu, şehirlerin medeniyetler arası çok katmanlı bileşik bir yapıda biçimlenmesinin temel belirleyeni olmuştur. Hitit, Asur, Pers, Helen ve Roma gibi sayısız İlkçağ imparatorluklarını takiben, Bizans, Arap-İslâm, Osmanlı imparatorluklarının etkileri de bu şehirlerin birikimli yapılarının temel unsurları olmuşlardır. Bu çerçevede, İlkçağ medeniyetlerinin askerî ve Ortaçağ'ın dinsel merkezli doğaları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan eski şehirlerin yerleşim ve mimarî karakterlerinin ana hatlarını meydana getirmiştir.

Coğrafi-fiziksel bakımdan, Buzul Çağı sonrası ısınan küresel iklim koşullarında, orta-ılıman kuşakta beliren medeniyetler içerisinde en erken dönemi temsil eden Yukarı Mezopotamya coğrafyasının coğrafi, geniş ve verimli düzlüklerden ve savunmaya elverişli kayalık tepelerden oluşan topografik, Akdeniz iklimine yakın klimatolojik ve özellikle Fırat ve Dicle gibi geniş su kaynaklarından oluşan yeryüzü koşullarına dayalı fiziksel özellikleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin yerleşim yerlerini belirleyen temel etken olmuştur.

Ekonomik bakımdan, eski dünyanın tarım ve ticaret medeniyetleri olarak Mezopotamya, Anadolu, İç ve Ön Asya ile Avrupa arasındaki medeniyetler arası ekonomik ilişkinin, bu kapsamda İpek ve Baharat gibi kara ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde bulunuşları, diğer yandan Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı geniş verimli ovalar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin yerleşimlerini belirleyen ve biçimlendiren öncelikli ekonomik etken olmuştur.

Mimarî bakımdan, coğrafya ve iklim koşullarının sağladığı, bazalt ve kireçtaşı gibi kayasal kaynaklar, Diyarbakır, Urfa ve Mardin gibi başat örneklerinde gözlendiği üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan eski şehirlerin temel yapı unsuru olmuştur. Şehirlerin askerî, dinsel, ticarî kişilikleri, yapılaşmaya da yansımış, surlar, garnizonlar, mabetler, hanlar ve kervansaraylar, şehirlerin merkezî alanlarını ve yapılarını oluşturmuştur.

Kültürel bakımdan, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarını kuşatan medeniyetler arasındaki egemenlik rekabeti ve çatışmasından kaynaklanan tarihsel geçişkenlik tarafından belirlenmiş etno-kültürel çeşitlilik, bu kapsamda, geleneksel imparatorluk kozmopolitliği, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde yaşamış olan toplulukların kültürel karakterlerini ve özelliklerini belirleyen yapısal unsur olmuştur. Kültürel çokluğun aynı şehirde bir arada yaşamasını sağlamak üzere gelişen, her bir etno-kültürel topluluğa veya dinsel cemaate özgülünen *mahalle* tarzı, bu şehirlerin yerleşim biçimini, nüfusun mekânsal dağılımını ve günlük yaşayışı düzenleyen sınırları oluşturmuştur. Bu çerçevede her bir mahalle, kendi topluluğuna ait dinsel mabet etrafında yapılaşmış ve mahalledeki çoğunluğu oluşturan kimliğe atıfla, Ermeni mahallesi, Süryanî mahallesi gibi adlarla anılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, P. G. (1998). *Mardin ilinin merkezinde civar köylerinde ve ilçelerinde bulunan kiliselerin ve manastırların tarihi*. Mardin: Mardin Kırklar Kilisesi.
- Aslan, S., Koçal, A. V. (2019). İslâm medeniyet tasavvurunda şehir düşüncesi ve uygulaması: teolojik, teorik ve tarihsel bir giriş. Özcan Sezer ve Ahmet Kayan (Editörler), içinde *Kent Tartışmaları ve Yeni Yaklaşımlar*, (s.277-310), Ankara: Orion Kitabevi.
- Ateş, N. (2017). Osmanlı'da vakıf-küllüye-şehir ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(2), 151-164.
- Aykal, F. D. (2013). Diyarbakır kiliseleri. Yusuf Kenan Haspolat (Ed.), içinde *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (s.328-351), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- Bal, H. (2006). *Kent sosyolojisi*. (3. Baskı), Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları.
- Boran, A. (2011). Diyarbakır Kalesi. İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisini*. (s.77-121), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.
- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır tarihi I-II*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları
- Boran, A., Aykaç, R. (2019). Yeni araştırmalar bağlamında Diyarbakır Kalesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 273-282.
- Çelik, A. (2010). *Çokkültürlü gavur mahallesinden gettolaşan Hançepek'e bir mahallenin sosyal dönüşümü: Diyarbakır-Hasırlımahallesi örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Davutoğlu, A. (1997). Medeniyetlerin ben-idraki. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2(3), 1-53.
- Dedeoğlu, B. (2002). *Ortadoğu üzerine notlar*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Değertekin, H. (2006). *Diyarbakır surları, kitabeler ve kabartmalar*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Elyiğit, U. (2020). *Mardin ili ve ilçelerindeki manastır mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van YüzyüncüYıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Erçin Kahveci, A., Kadayıfçı, A. (2013). Diyarbakır yöresi bazalt taşının yapısal özelliklerinin incelenmesi. *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, 5(3), 56-69.
- Ergin Oruç, Ş. (2017). Diyarbakır Suriçi bölgesindeki geleneksel konut mimarisinde iklimselfaktörlerin rolü. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 8(2), 383-394.
- EvlîyâÇelebi (2001) *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Cilt. (Edt.)Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gürdal, E., Akıncı, G., Ersan, H. Ö. (2011). Mardin kireçtaşları. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 6, 8-16.
- Gürhan, V. (2015). XVIII. Yüzyılda Mardin kalesi üzerine bazı tespitler. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 219-233.
- Hizmetli, M. (2012). *Tarihte şehir ve pazar*. Ankara: Araştırma Yayınları.

- Kahveci A. E., (2008). *Diyarbakır yöresinde bazalt taşının yapı malzemesi olarak kullanımının incelenmesi üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta
- Kazancı, N. (2014). Osmanlı Dönemi Diyarbakır hanları üzerine bir inceleme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 67-89.
- Koçal, A. V. (2014a). Çokkültürlülük-Çokkimliklilik bağlamında batı merkezli uygarlığın çatışmacı algısına karşı alternatif bir model olarak 'doğu uyumu': Şark'a şarktan bakmak: Diyarbakır örneği. *Uluslararası Medeniyet Kongresi, Medeniyet Üniversitesi, İstanbul*, 17-19 Ocak.
- Koçal, A. V. (2014b). Kentsel tarihin turizm potansiyeli bakımından değerlendirilmesi bağlamında çokkültürlü geçmiş ve medeniyetler arası iletişim ilişkisi: Mardin ve Diyarbakır örnekleri. *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, (s.12-22). Adnan Menderes Üniversitesi, Kuşadası, 3-6 Nisan.
- Koçal, A. V. (2016). Diyarbakır'ın turizm potansiyeli bakımından değerlendirilmesi bağlamında bir kaynak olarak yerel tarih unsuru: Çokkimlikli-çokkültürlü medeniyet mirası. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, (s.187), 2-5 Kasım 2016, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği ve Dicle Üniversitesi.
- Köse, T. (1997). *Diyarbakır kalesi ve surları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Küçük, Z. G. (2008). *Mardin ve çevresinde Süryaniler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Lewis, B. (1996). *Ortadoğu*. Mehmet Harmancı (Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Mumford, L. (2007). *Tarih boyunca kent*. Gürol Koca ve Tamer Tosun (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ocaççı, G. (2010). *Süryaniliğin dini merkezi Deyru'z Zafaran*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Önenç, D. İ., Kiral, N., Erkanol, D., Tullukçu, A. (2006). Medeniyetlerin taşı "Mardin taşı" ve özellikleri. *59. Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özetleri Kitabı*. Ankara: TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası, 20-24 Mart.
- Özcan, G. (2018). *Doğu ve batı arasında şehir*. İstanbul: YeditepeYayınevi.
- Özcoşar, İ. (2013). Şehir ve cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i. *İdealkent*, 4(9), 74-93.
- Özcoşar, İ. (2018). Osmanlı taşrasında bir patriklik: Yakubî Süryani patrikliği. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7(2), 154-181.
- Özmen, A. (2006). *Tur Abdin Süryanileri örneğinde etno-kültürel sınırlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öztürk, M. (2013). Çoğulculuk söyleminin sahiciliği üzerine: Midyat örneği. *İdealkent*, 9, 42-73.
- Öztürk, M. (2021). Şehir, tarih ve mekân. Musa Öztürk (Ed.) içinde *Tanzimat'tan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi*, Ankara: Bayındır Memur-Sen ve İdealkent Yayınları.
- Öztürk Tel, H. (2021). Sürdürülebilir malzeme olan Urfa taşının tarihsel süreçte ve peyzaj mimarlığında kullanımları: Şanlıurfa örneği. *Bartın Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 23(3), 742-753.

- Parla, C. (2005). Diyarbakır surları ve kent tarihi. *Ortaođu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(1), 57-84.
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ kentleri*. Çev. Şadan Karadeniz. 14. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sjoberg, G. (2002). Sanayi öncesi kent. Bülent Duru ve Ayten Alkan (Der. ve Çev.), içinde *20. Yüzyıl Kenti* (s.37-54). Ankara: İmge Kitabevi.
- Söyler, N. (2019). *Güneydoğu Anadolu'da Roma kaleleri ve savunma sistemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şahin, K., Yılmaz, A., Günel, A. (2013). Midyat taşı ve taş işçiliği: Doğal ve kültürel çevre ilişkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 316-326.
- Şimşek, M. (2003). Milletler mozaiği olan Diyarbakır. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3).
- Tuncer, O. C. (2002). *Diyarbakır kiliseleri*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yarış, S. (2020). Geleneksel Diyarbakır evlerinde taş figürler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 170-186.
- Yeşilbaş, E. (2015). Diyarbakır'da Osmanlı dönemi şehir hanları üzerine değerlendirme. *Belleten*, 79(286), 877-921.
- Yeşilbaş, E. (2020). Ortaçağ İslam mimarisi süsleme programında kakma tekniği: Mardin örneği. *Artuklu Akademi Dergisi*, 7(1), 29-75.
- Yıldırım, E. (2013). Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını korumak için Fırat nehri boyunca çıkarılan lejyonlar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 167-182.
- Yılmaz, E., Eroğlu, S. (2013). Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den camiye dönüştürülmüş yapılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 1-12.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Anka Haber (2015). "Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri UNESCO Dünya Mirası Listesine Girdi", <https://www.ankahaber.com.tr/kultur-sanat/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-unesco-dunya-miras-listesi-girdi-h7499.html>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.
- Mazıcioğlu, N. (2012). "Mardin", <http://aroundtheworldwithbengi.blogspot.com/2012/03/mardin-konuk-yazar-nilgun-mazcoçlunun.html>, Erişim Tarihi 01.05.2022.
- Milliyet (2020). "Mardin Kalesi Mardin'in neresindedir? Tarihi kalenin özellikleri ve hikayesi", <https://www.milliyet.com.tr/tatil/mardin-kalesi-mardinin-neresindedir-tarihi-kalenin-ozellikleri-ve-hikayesi-6314624>, Erişim Tarihi: 01.05.2022.
- <http://alanbakanligi.bursa.bel.tr/en/efes-diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-unesco-dunya-miras-listesinde/>
- <http://www.gezenek.com/mekan/diyarbakir-surlari-238>,
- <https://www.investsanliurfa.com/sanliurfa/urfa-kalesi—428>
- <https://www.neredekal.com/blog/efsanelerle-dolu-mardin-kalesi/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=SLYD3SU1Ep0>